

אטלין*

אברהם טל

לענין 'פי החרת' שישראל נצטוו לחזור ולחנות לפניו, לפי המסופר בשמ' יד, ב, שואלת מכילתא דר' ישמעאל מסכתא דויהי, פרשה א':¹ 'מה היו החירות הללו?' ולהלן היא מציעה תשובה:

אין חירות אלא מקום חירותן של מצריים, מקום איטלין, מקום עבודה זרה שלהם. לשעבר היתה נקראת פיתום, שנא' ויבן ערי מסכנות לפרעה את פיתום ואת רעמסס. חזרו להם להקראת פי החירות שהיא מאחרת לעובדיה.

את חידת המאמר 'חירותן של מצריים', שאינה מתיישבת עם חירותן של ישראל שיצאו מעבדות, פתר חנוך ילון ז"ל.² הוא הסמיך לכתוב זה את שלהלן: 'שם היתה גדולתן של מצריים, שם היתה תפארתן, שם היתה מיומם שלהם'.³ ולזה הסמיך את דברי ר' חנן המובאים בבראשית רבה כח, ה: 'נעשה בכרכי הים מה שלא נעשה בדור המבול' ואת דברי רב אבא בר כהנא, שם לז, ה:⁵ לעניין צאצאי מצרים: 'פתרוסים וכסלוחים היו מעמידים אוטליסין. היו מגנבים אילו נשותיהם של אילו ואילו מגנבים נשותיהם של אילו. מה יצא מהם? פלשתים וכפתורים. פלשתים גיבורים, כפתורים ננסים'. בדומה לזה בויקרא רבה ה, ג: 'מהו מרוח סרוחים? אמר ר' אייבו שלוש עשרה מיומסאות היו להן. אחת לכל שבט ושבט ואחת לכולן וכולן חרבו ולא נשתייר מהן אלא זו בלבד לידע כמה תיעוב נעשה בהן'.⁶ מכאן למד ילון בדין, שהיא 'מיומסאות' היא 'חירות', מקום שנעשתה בו פריצות, כמו אותן מיומסאות, שנהגו בהן משתאות של זימה. ואף את 'אחר', כינוי של אלישע בן אבויה, פירש מלשון זנות. לפיכך 'חירותן של מצריים' היא אחירותן, היא פריצותן.⁷ מכאן אתה מבין למה אמר המדרש 'לשעבר היתה נקראת פיתום... חזרו להם

* הרניני מודה לידידי, פרופ' מ"ע פרידמן, שעין בכתב היד של מאמרי והעיר הערות חשובות.

1. מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 83.
2. לשוננו כט (תשל"ה), עמ' 213-215. השווה אסופת מאמריו פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 292-296; 303-304. והשווה י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א, עמ' 5 ואילך.
3. מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 84.
4. מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 264.
5. שם, עמ' 348.
6. מהדורת מרגליות, עמ' קח. עיין בהערות ש' ליברמן בעמ' תתעב.
7. לעניין מיומסאות עיין, I. Perles, *Etymologische Studien*, Breslau 1871, pp. 79 ff. במאמרו של ילון, שם (לעיל, הערה 2). לעניין אחר עיין רש"י לסנה' לז ע"ב בדבר 'גמל האוחר' ד"ה האוחר: '...ולי נראה כשהגמל הזכר מזדווג עם הנקבה קרי ליי' אוחר'. ובמסכת ב"ב צג ע"א: 'גמל האוחר בין הגמלים'. רש"י: 'כלומר עסוק בתשמיש'. מכאן למדו שהוא עניין זנות. עיין

להיקראת פי החירות'. משותף לשני השמות הוא חלקם הראשון פי הנסמך בשמ' יא ל-תם ומכאן ש'היא משלימה למצריים (היינו 'תם', היינו 'שלמות') כל טוב' בערי מסכנות, האוצרות שכל טוב מצרים בהם, ואילו כאן נסמך לה חירות, מכאן שהיא 'מאחרת לעובדיה', כלומר מזנה אותם. וראו להסמיך כך גם מפני רעמסס הבאה בשני הכתובים הללו.⁸

ואולם אנו, לא ב'פי החירות' עסקינן, ולא באו הדברים הללו אלא לצורך מה שמובא בסמוך: 'מקום איטלין מקום עבודה זרה שלהם'. מהו איטלין? מהדירי המכילתא ומפרשיה נזקקו ללשון יוון, καταλυσις, ופירשו שוק, מקום של מסחר. כך מ' איש שלום⁹ וכך הורוביץ על אתר ואף לאוטרבך כך.¹⁰ אפשר שנתפרשה להם התיבה כך בגלל גרסת אטלס של כ"י אוקספורד של המכילתא (Bodl. Marshall Or 24). כמוה גרסת המדרש שכל טוב: אטלו.¹¹ אבל בכ"י מינכן (117(1) של המכילתא: אטלין, וקרובה לה גם גרסת הילקוט דפוס ראשון (סלונקי 1526/7): אטלס. אין ביניהם אלא חילופי מ"ם ונו"ן בסוף התיבה, שהם חילופים מרובים ורגילים במקורותינו (ברם ניתן לראות באטלס ט"ס מן אטלס להלן). ואולם בדפוס ראשון של המכילתא נשתנתה הגרסה לחלוטין: 'מקום מובחר להם(!)'.¹² אף מה שהבאתי לעיל מבראשית רבה יש בו אוטליסין בסמ"ך, ואין חילוק בה בכתיבי היד, אף על פי שנשתבשה בהם הגרסה בצורות שונות. לא היסס אפוא תיאודור לפרש גם הוא מן היוונית. כל אלה באים במילונו של קראוס בערך 'אטליס' שלו יחד עם שאר אטליזין.¹³

אין לחלוק ש'אטלס' ו'אטליז' אכן הוראתן שוק, מקום של מסחר. כך אתה למד דרך משל מן המשנה תמורה ג, ה: 'שכל הקדשים נמכרים באטלס, נשחטין באטלס ונשקלין בליטרה' (הנוסח על-פי כ"י קאופמן). ברם בעניין גזרונה של התיבה נחלקו הדעות. ר' בנימין מוספיה פירש במוסף הערוך ערך 'אטלס': 'פי' בלשון יוון דבר נקי מן המכס והירידים קבועים מדי שנה בשנה במקומות רבים היו חופשים'.¹⁴ הרי זה ατελής, חופש מן המכס. שי"ר דחה פירוש זה של ר' בנימין, '...פירוש ר"ב נראה רחוק לכל עניין כי

ש"י פרידמן, פירוש ר' יונתן מלוניל על המשנה והרי"ף מסכת בבא קמא, ירושלים תשכ"ט, עמ' 143 (ועיין שם בשפע הערותיו)

8. דפוס המכילתא לא כן. לפי שנתפרש חירת - חירות, שינו: 'חירותן של ישראל'. כך הוא דפוס שני, וונציה ש"ה (הוצאת צילום, ירושלים תשל"ה), אבל דפוס ראשון של המכילתא, קושטא רע"ה: שלמצרים.

9. במהדורת המכילתא שלו, עמ' כה, צד ב הנוסח הוא 'מקום מובחר להם' ובאות ט בפירושו 'מאיר עין' הוא מביא את נוסח הילקוט 'מקום אטלס' ומפרש: 'מקום יריד שלהם'.

10. הוא תרגם: their market place. ראה מהדורתו למכילתא, כרך א, עמ' 188.

11. מהדורת ש' בובר, עמ' 175: 'מקום אטליז דהיינו שוק של קצבים'.

12. עיין בהערות של בובר (שם) על נוסח זה של המכילתא: 'השמיטו המדפיסים מלת אטליז או אטלס והציגו מקום מובחר', לפי שהיה לפני מחבר 'שכל טוב' נוסח 'ומקום אטליז'.

13. S. Krauss, *Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum II*, Berlin 1898, p. 30

14. ספר הערוך השלם... לר' נתן בן יחיאל, מהדורת ח"י קוהוט, ניו-יורק תשט"ו (צילום) א, עמ' סא.

אמנם החופש מהמכס נקרא כך בלשון יוני אך לא בעבור כן נקרא כן מקום היריד בלשון יוני ולא בלשון יוני אך לא בעבור כן נקרא כן מקום היריד בלשון יוני ולא בשום לשון אחר.¹⁵ הוא קבע שנגזרה אטליז מן *καταλυσις*, וכך עשוכעלי המילונים. 'י' כהן ביטל את טענותיו של שי"ר, מפני שמצא בכתובים ראיות מכריעות לקיים את פירושו של ר' בנימין מוספיה.¹⁶ הוא אף דחה את הגורון ששי"ר הציע מפני שהוא מניח שנשמטה *καππα* בראש התיבה. לתופעה זו לא מצא כהן הצדקה בדוגמאות ששי"ר הביא לתמוך בהן את הצעתו. לימים חזר ש' ליברמן ותמך בפירושו של ר' בנימין מוספיה. בסיוע של חומר אפיגראפי יווני מן המאה השלישית לפני ספירת האומות ושל מילונים יווניים מימי הביניים הוא מראה, שהמלה *ατελης* היא אמנם שוק, שמניחים בו מן המכס, ונתרחבה הוראתו להיות שוק בכלל.¹⁷ ואכן אומר המדרש כבראשית רבה עט, ו¹⁸ לעניין 'ויתן את פני העיר': 'התחיל מעמיד אטליסין ומוכר בזול' (כ"י וטיקאן: נ"א: הוטליסין, היטליסין, אינן משנות כלום לענייננו), לפי ששוק, שמניחים בו מן המכס, הסחורה זולה בו. תיאודור פירש כאן כדרך שפירש בפרשה לו, שהתיבה באה שם בהקשר של פריצות. בידוע היו שווקים בעולם האילי מקום של פריצות, ועבודה זרה הייתה חלק מן הפריצות שבהם.¹⁹ לפיכך אין קושי במה שהביא ליברמן את המקום במכילתא דידן עם שאר 'אטלס' ('אטלו') בעקבות ר' יוסף כהן: 'והמכילתא דורשת חירות, חירות מן המסים, שוק שמשחררין בו מן המכס'. והכל אתי שפיר.

ואולם פירוש זה מניח שנשתבשה אטלים לאטלין. שיבוש זה מצוי במקומות רבים ואינו נמנע אף כאן.²⁰ ברם כתבי יד משובחים גורסים אטלין, איטלין, ואף את גרסתם ניתן לקיים על ידי שנציע ייחוס חילופי לתיבה. גרסת כ"י מינכן, שהיא גרסת מדרש חכמים, נראית לי עיקר ולא שיבוש, מפני שהיא קרובה לתיבה שנשתקעה בתרגום השומרוני לתורה, ואפשר שממנה אטלין שלנו גזורה. תרגום זה מציב כנגד 'אשקה' – אטלה, שם עצם גזור מן השורש טל"ל, לשון 'צל' בארמית, כידוע. זרך משל בשמ' לד, יג:

15. שי"ר פפורט, ספר ערך מלין, פראג תרי"ב, עמ' 259.

16. J. Cohn, 'Die Marktbezeichnungen אטלס und יריד und ihr Verhältniss zueinander', *Festschrift zum 75 jähriger Bestehen des Jüdisches-Theologischen Seminars Fraenkelscher Stiftung*, II, Breslau 1929, pp. 11-44

17. ש' ליברמן, 'עשר מלים', אשכולות, ג (תשי"ט), עמ' 75 ואילך.

18. מהדורת תיאודור אלבק, עמ' 940.

19. על קיומם של שווקים לעבודה זרה מעידה למשל תוס' עבודה-זרה א' ז: 'אין אסור אלא יריד של עבודה זרה בלבד'. וכן בירושלמי עבודה זרה פ"א ה"ד, לט ע"ד, מובאת הכרזה של דיוקלטינוס, שנתן יריד בצור 'לגדיה דארקלוס'. ראה ליברמן שם (לעיל, הערה 17), עמ' 78 והשווה א"ש רוזנטל, *PAAJR* 31(1963), עמ' כד. מר ח' כהן הזכירני לעניין את דברי רשב"י על רומי ותיקוניה: 'כל מה שתיקנו לא תיקנו אלא לצורך עצמן, תיקנו שווקין – להושיב בהן זונות', וכו' (שבת לג ע"ב). תודתי נתונה לו.

20. דרך צורתו החילופית, אטליז, לפי שזי"ן ונו"ן עשויות להתחלף בסוף התיבה מפני הדמיון הגדול שביניהן. כבר העירו חכמים על חילוף זה, ועיין למשל ש' ליברמן, *תוספתא כפשוטה ג*, ניוארק תשכ"ב, עמ' 279, הערה 45. וראה לאחרונה מ"ע פרידמן, תרביץ נה (תשמ"ו), עמ'

'ואשריהן תכרתון' (נוסח שומרון; נוסח המסורה: ואת אשריהן), תרגומו ואטליון. ויש נוסחאות ואטלותון, שסיום השמות המופשטים להן. שורש זה בצורותיו השונות מתרגם 'אשרה' גם בספר דברים, כגון מטלאתון - ז, ה ומטליון - יב, ג. מטלה כנגד 'אשרה' בדברים טז, כא. בכל המקומות האלה יש נוסחאות אטלה, אטלו. מטלה היא גם תרגומה של 'סכה' בכל מקום, בתרגומם ובתרגומינו, ו'חג הסוכות' הוא חג מטלתה.

האשרה היא אילן. כך אנו למדים ממקומות כגון דב' טז, כא: 'לא תטע לך אשרה כל עץ אצל מזבח ה' אלהיך'. וכך היא נתפסה בתרגומים הארמיים כגון בפשיטתא במקום הזה: שתלתא, היינו אילן נטוע. בתרגום למיכה ה, יג אתה מוצא רמז ברור: שתילי עממיא כנגד 'אשריך'. והמיוחס ליונתן מדגיש את ייעודה לעבודה זרה, לפי שהוא מתרגם 'ואשריהם' בדב' ז, ה: ואילני סגריהון, כלומר אילנות להשתחוות להם. השווה לזה את פירושו של רש"י לשם' לד, יג: 'הוא אילן שעובדים אותו'. ובמשנה אתה מוצא כגון במסכת עבודה זרה ג, ז: 'שלוש אשרות הן. אילן שנטעו מלכתחילה לשם עבודה זרה...אי זו היא אשרה כל שמתחתיה עבודה זרה'. ולהלן במשנה ת: 'לא ישב בצלה...לא יעבר תחתיה'. נראה שצילתה המרובה מושכת הייתה את העוברים ואת השבים לבוא ולישב, או לפחות לעבור תחתיה בימות החמה הלוחטים. בדב' יב, ב נצטוו בני ישראל לאבד 'את כל המקומות אשר עבדו שם הגויים... על ההרים הרמים ועל הגבעות ותחת של עץ רענן'. עץ זה, אונקלוס מתרגמו אילן עבוף, היינו ענף, והתרגום הארץ-ישראלי על-פי ניאופיטי: אילן משבח, ודומה לו המיוחס ליונתן: דרוויה שפיר. ואיזהו אותו אילן ענף, משובח, שמראהו טוב? זה שצלו מרובה, כדרך שאומרת פשיטתא בפירוש במקום הזה: אילן דמטל. השווה לזה את תרגומה בירמ' ב, כ: ותחתית כל אילן דעביט אנתי טעיא ומזניא כנגד 'ותחת כל עץ רענן את צעה ונה'. מקום הפריצות הוא אילן שנופו עשיר. בתרגום של השומרונים תפסה התכונה את מקום האילן. לפי פירוש זה יהיה אטליון במקום הזה עיקר ואטלס(ז) שיבוש שלו.²¹

נראה אפוא להפריד אטליון שלפנינו, שהיא לשון רבים, מן אטלם, שהוא לשון יחיד, ולייחד לו ערך משלו. ואם ראויים הדברים, הרי זו מלה שאולה מן הארמית ולא מן היוונית. היחיד שלה אטל או אטלה, ועניינה מעיקרו סוכת אילן מצלה, ונעשתה נרדפת לעבודה הזרה שמתחתיה. לימים נתרחבה הוראת אטלו בלשון זו והיא נמצאה כשרה לתרגם 'אלהי מסכה' בויק' יט, ד: אלהי אטלו. שוב אין הצל משרת את התרגום לציין אילן נטוע לעבודה זרה. מעתה עשוי הוא גם לעבודה זרה שיצקוה ממתכת, כדרך שמתאר אותה אונקלוס: 'דחלן דמתכא'.

21. כבר הציע יסטרוב לגזור כל אטלם מן השורש טל"ל, מפני שלהוט היה להעניק למלות אוצרו ייחוס עברי או לפחות ארמי (עיין במילוננו, עמ' 43). בדין ביטל ליברמן (שם[לעיל, הערה 17], עמ' 75, הערה 6) את הייחוס הזה. ברם במקום שלנו כיוון יסטרוב לאמת, אלא שדווקא מקור זה לא הביא!

ואל תחוש מפני הגרסה אטלם, שראינו לעיל במכילתא. אטלם שמצינו בדפוס ראשון של הילקוט רומות 'שנתחפה נו"ן במי"ם, כדרך שמתחלפות הן בלשון חכמים, לפי שדומות הן דמיון של קול. לבסוף המירו סופרים מי"ם סופית בסמ"ך, לפי שדומות הן דמיון של צורה. אפשר שבמקום שאטלין נעשתה אטלים, המירוה סופרים באטלים, שהייתה ידועה ומפורסמת, בעוד שהתיבה שלנו נדירה הייתה וסתומה.²² ברם אפשר שהסברה פשוט יותר, כלומר אטליז נולדה מן אטלין (עייין לעיל בהערה 20) ולבסוף נתחלפה זי"ן בסמ"ך. אשר לאוטליסין שבבראשית רבה פרשה לז, אפשר לפרנסה גם כן מעניין אטליז, בהנחה שנעשתה אטליז ונתחלפה באטלים, מפני ששניהם עיצורים הומורגאניים, והם נוחים להתחלף בסופי תיבות.²³ משנתפסה זו להיות לשון יחיד, הוסיפו לה סיום של ריבוי.

אם כן, אין לדחות גרסה מגרסאותיה של תיבה זו. ראוי אפוא לקיים lectio difficilior זו, אטליז, מפני שהיא באה בכתבי יד משוכחים ומפני שיש לה סיוע מן הארמית, בת לווייתה של העברית בדורות שהמדרש הזה עלה.

22. חילוף הפוך היה בתיבת לסטים, שכבר מצאו חכמים שעיקרה לסטים, מן ληστης כך אתה מוצא בבראשית רבה כ, ז (תיאודור-אלבק, עמ' 191): 'מעשה באשה... שהיתה נשואה ללפטם אחד'. כך הוא בכ"י וטיקאן 30 המשובח. אבל באחרים הנופלים ממנו: ללסטים. ובפרשה כב, ו (שם, עמ' 211): 'ללפטים שפוף שהיה יושב בפרשת דרכים'. נ"א: 'ללסטים... עוד באה תיבת 'לסטים' במקומות הרבה, והמעניין בכולם הוא בספרא פרשת קדושים (צד ע"ג במהדורת וייס): 'שאיין לך משפחה שיש בה מוכס שכולם מוכסים, שיש בה ליסטים שכולם ליסטים'. אלא שבכתב-היד המשובח אסמאני 66 שבספריית הוטיקאן אתה מוצא: '... שיש בה ליסטום (!) שכולם ליסטים'. וניכר אפילו מן הצילום, שיד מן הידיים שינתה 'ליסטום' מן 'ליסטים' (ראה מהדורת הצילום של א"א פינקלשטיין, עמ' תיא). זהו שאמר ש' קראוס במילונו (לעיל, הערה 13) בערך 'ליסטיס': 'ליסטים haufig korrumpiert. והשווה נ"ה טורטשינר (טור-סיני), 'מלים שאולות בלשוננו', לשוננו ט (תרצ"ח), עמ' 20. על הכתיבים השונים ועל תפוצתם ראה D. Sperber, *Greek and Latin Terms in Rabbinic Literature*, Jerusalem 1984, pp. 106 ff.

23. כדרך שמתחלפים דל"ת ותי"ו בסוף התיבה. ראה לעניין זה דרך משל בר"ר ט, ה (תיאודור-אלבק, עמ' 70): 'בתורתו שלר' מאיר כתוב והנה טוב מאד והנה טוב מות וכו'. עיין בשפע הערותיו של תיאודור שם וכן להלן, עמ' 72: 'והנה טוב מאד זה מלאך המות וכו'. מדרשים אלה על יסודות פוניטיים צמחו. על חילוף זה ראה מ' בר-אשר, 'נשכחות בלשון התנאים', מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה. ירושלים תשמ"ג, עמ' 87, הערה 20. עיין גם במאמרו של מ"ע פרידמן (לעיל, הערה 20), עמ' 448. החילוף מצוי גם בארמית של שומרונים, כגון בלות מן בלחוד בתרגומם לבמ' יא, ו (נ"א כלוד), וב'תיבה מרקא' (J. Macdonald, *Memar Marqa*, I, Berlin 1963, p. 13): ולבט מתחדד כל יום, כלומר, לחץ מתחדש כל יום, והוא מן מתחדת.